

DÎVÂN-I HİKMET’İN KÖKŞETAV NÜSHASININ DİLİ

Ercan Petek*

Serdar Dağıstan**

ÖZ

Kökşetav’daki Edebiyat ve Sanat Müzesinde bulunan Dîvân-ı Hikmet’in Kökşetav nüshası; imlâ ve gramer özellikleri ile söz varlığı bakımından diğer nüshalardan ayrılmaktadır. “Dîvân-ı Hikmet’in Yeni Bir Nüshası: Kökşetav Nüshası” başlıklı makalemizde bu nüshanın imlâ ve gramer özellikleri ile kullanılan kağıdın türüne bakarak mevcut nüshalar arasındaki en eski nüsha olduğunu ve 15-16. yy.larda Çağatay Türkçesiyle kaleme alındığını belirtmiştik.

Nüsha, dönemin edebî dilinin özelliklerini yansıtmaktadır. Eraslan, Dîvân-ı Hikmet’in Taşkend yazmasında Özbek dili hususiyetlerinin, Kazan baskılarında ise Kazan Tatarcası hususiyetlerinin göze çarptığını belirtmiştir. Eser üzerinde yaptığımız çalışmalar neticesinde biz de Kökşetav nüshasında Kazak dili hususiyetlerine rastladığımızı ifade edebiliriz. Söz konusu nüshada, bugün lehçe gruplarımızın ayırıcı özelliği olan bazı unsurları da bir arada görmekteyiz (küy- / yan-; öt- /keç- vb.).

Bu makalede imlâ ve gramer özelliklerine yeni eklemeler yapılarak nüshanın mevcut nüshalar arasındaki en eski nüsha olduğu savı güçlendirilmiş, söz varlığındaki ikili kullanımlar incelenmiş ve nüshadaki Kazak dili özellikleri üzerinde durulmuştur. Ayrıca nüshadaki Çağatay Türkçesine Oğuzcadan geçen unsurlara da kısaca değinilmiştir.

Anahtar kelimeler: *Dîvân-ı Hikmet, Kökşetav Nüshası, Kazak dili*

THE LANGUAGE IN THE KOKSHETAU COPY OF DIVAN-I HIKMET

ABSTRACT

Kokshetau copy of Divan-ı Hikmet, which was found in the Museum of Literature and Art in Kokshetau, differs from the other copies in terms of grammatical features and vocabulary. We indicated in the article “A New Copy of Divan-ı Hikmet: Kokshetau Copy” that Kokshetau copy is the earliest copy among the current copies and it was written in the 15-16th centuries in Chagatai Turkish considering the orthographic and grammatical features of the copy.

The copy reflects the characteristics of the literary language of that era. Eraslan states that Divan-ı Hikmet has the Uzbek language features in the Tashkent manuscript while it has the Kazan Tatar features in the Kazan edition. As a result of the studies we have done on the work, Kazakh language features can be seen in the Kokshetau copy. In the copy, it is possible to see some of the distinctive features of the dialectic groups. (küy- / yan- “to burn”; öt- /keç- “to pass” vb.)

In this article, we corroborated the thesis that the copy is the earliest among the others by providing new addings to the orthographic and grammatical features of the copy. The use of the synonymous words in the vocabulary between the dialects has been analysed, and we examined the features of the Kazakh language in the copy. Moreover, we briefly mentioned the elements that came to Chagatai Turkish from Oghuz Turkish.

Keywords: Divan-ı Hikmet, Kokshetau copy, Kazakh language

GİRİŞ

Hoca Ahmet Yesevî ve onun müridleri tarafından yazıya geçirilen hikmetler bütün Türk Dünyasının manevî gelişiminde önemli bir yere sahiptir. Hikmetler, 11-12. yüzyıllarda söylenmiş olmakla birlikte daha geç bir dönemde ve genellikle Çağatay Türkçesi ile kaleme alınmışlardır. Hikmetlerin toplandığı kitaplara *Dîvân-ı Hikmet* adı verilmiştir: “Esere Dîvân-ı

* Okt., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Hazırlık Fakültesi, Türk Dili Bölümü, e-mail: ercan.petek@ayu.edu.kz, Kazakistan-Türkistan

** Türkoloji Enstitüsü Müdürü, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Türkoloji Enstitüsü, e-mail: serdar.dagistan@ayu.edu.kz, Kazakistan-Türkistan

Hikmet adının verilmesinde; Kur’ân-ı Kerîm’de yirmi ayette geçen hikmet sözünün Kur’ân-ı Kerîm’in muhtevası, hükümleri veya ilim anlamlarını taşıması ve ‘Şiirin bir kısmı şüphesiz ki hikmettir’ hadisinin rolü olması muhtemeldir” (Yeniterzi, 1997: 72). Hikmet kelimesi lugatlerde birbirine yakın tanımlarla verilirken, en yaygın şekliyle “dinî-tasavvufî özlü söz” olarak kabul edilir (Eraslan, 1983: 40). “Ahmed Yesevî’nin manzumelerine hangi nazım şekliyle yazılırsa yazılsın ‘hikmet’ adı verilmiştir... İster Hoca Ahmed Yesevî tarafından, ister onun yolundan giden dervişler eliyle olsun, onun şiirlerine hikmet ve bunların bir araya getirildiği kitaba da Dîvân-ı Hikmet denmiştir. Daha sonraları ise bu tarzda yazılan şiirlere hikmet adı verilegelmiştir” (Ayan, 1997: 80). “Âyet hadîs ma’nâsıdın aydım muna” diyen Ahmed Yesevî, hikmetlerin ana kaynağının Kur’ân-ı Kerim ve hadisler olduğunu belirtmiştir (Eraslan, 1983: 29).

Köprülü’ye göre bugün elimizde Ahmed Yesevî tarafından yazıldığı muhakkak olan hiçbir eser mevcut değildir (Köprülü, 1978: 211). Bugün elde mevcut yazma ve basma Dîvân-ı Hikmet nüshaları en sathî bir tarzda tetkik edilince, bu manzumelerin muhtelif Yesevî dervişlerine ait olduğu derhal anlaşılır.” denilmektedir (Köprülü, 1978: 213). K. Eraslan, Dîvân-ı Hikmet’in nüshaları arasında dil bakımından önemli farklılıklar olduğu için bunların farklı şahıslar tarafından değişik yerlerde meydana getirildiğini ve zamanla değişikliğe uğrayan hikmetlerin aslından uzaklaştığını belirtmiştir (Eraslan, 1989: 159-161).

Fuad Köprülü İslam Ansiklopedisi’ndeki “Ahmed Yesevî” maddesinde “Dîvân-ı Hikmet’in eski bir nüshasını bulmak şimdiye kadar mümkün olamamıştır... Herhâlde şimdiye kadar XVII. asırdan evvele ait bir nüshanın malûm olmadığını emniyetle söyleyebiliriz.” (Köprülü, 1978: 213) demektedir. Kemal Eraslan ise “Mevcut Dîvân-ı Hikmet nüshalarında bulunan hikmetlerin dilinin Ahmed-i Yesevî’nin dilini aksettirmediği kesindir. Hikmetler muhteva bakımından Yesevî dervişlerince yaşatılmakla beraber, zamanla dil değiştirilmiş, mahallî bir takım dil hususiyetleri hikmetlere dâhil edilmiştir. Mesela, Taşkend yazmasında Özbek dili hususiyetleri, Kazan baskılarında Kazan Tatarcası hususiyetleri derhal göze çarpar.” (Eraslan, 1983: 45) demektedir. Eser üzerinde yaptığımız çalışmalar neticesinde biz de Kökşetav nüshasında Kazak dili hususiyetlerine rastladığımızı ifade edebiliriz.

Biz, şimdiye kadar Dîvân-ı Hikmet’in üç nüshasından haberdâr idik. 2016 yılının Aralık ayında Kazakistan’ın Kökşetav şehrinde Akmola Eyaleti Kültür İdaresine bağlı Edebiyat ve Sanat Müzesi tarafından “Hoca Ahmet Yesevî Mirası: Önemi, Niteliği ve Etkileri” isimli ulusal bir konferans düzenlenmiştir. Bu konferansta Dîvân-ı Hikmet’in yeni bir nüshasının bulunduğu haberi verilmiştir. Bu nüsha Kökşetav’da bulunmuştur ve Kökşetav’daki Edebiyat ve Sanat Müzesinde korunmaktadır.

Kökşetav’daki Edebiyat ve Sanat Müzesinde bulunan Dîvân-ı Hikmet’in Kökşetav nüshası toplam 180 sayfadır ve 59 hikmet bulunmaktadır. Kullanılan kâğıdın türüne (buhar kâğıt türü) ve nüshanın imla ve gramer özelliklerine bakarak 15-16. yy.larda Çağatay Türkçesiyle kaleme alındığı söylenebilir. Bu aynı zamanda bu nüshanın mevcut nüshalar içerisindeki en eski nüsha olduğunu da gösterir (Petek; Dağıstan, 2017: 221). Bu makalede imlâ ve gramer özelliklerine yeni eklemeler yapılarak nüshanın mevcut nüshalar arasındaki en eski nüsha olduğu savı güçlendirilmiş, söz varlığındaki ikili kullanımlar incelenmiş ve nüshadaki Kazak dili özellikleri üzerinde durulmuştur. Ayrıca nüshadaki Çağatay Türkçesine Oğuzcadan geçen unsurlara da kısaca değinilmiştir:

I. Kökşetav Nüshasının Söz Varlığı ve İkili Kullanımlar

Kökşetav nüshasının dili incelendiğinde, bugün farklı lehçelerin karakteristiği olan bazı kelimelerin “denk çiftler” halinde, birlikte kullanılmış olduğunu görürüz. “Bir kavram için bazı lehçe gruplarının kullandığı kelimeye karşılık olarak, diğer bazı lehçe gruplarında başka bir kelime tercih edilmektedir” (Gülsevin, 2007: 281). Tabii, nüsha kaleme alındığı dönemde birden fazla yazı dili/edebî dil bulunduğu ve Kökşetav nüshasının Çağatay edebî diliyle yazıldığı unutulmamalıdır. Aşağıda incelenen denk çiftler için, tarihî lehçelere ait örnekler verilmiş ve yanlarında alıntı yapılan kaynaklar gösterilmiştir. Bu bölümde, denk çiftlerden hangisinin daha erken dönemde kullanıldığı ve sözkonusu nüshada hangisinin daha çok tercih edildiği belirlenecektir.

I.1. küy- / yan- “yanmak” denk çifti

	yan-	küy-
Köktürkçe		
Eski Uygurca		küy- EUTS.84
Karahanlı Türkçesi	yan- DLT.658	köy- DLT.329
Harezmi Türkçesi	yan- NF.217.6	köy- NF.329.13
Çağatay Türkçesi	yan- DH.284.3	küy- DH.284.3
Kıpçak Türkçesi	yan- KTS.309	küy- KTS.170

Kökşetav nüshasında “yanmak” anlamında hem küy- hem de yan- fiili kullanılmıştır. 1/3’ünü incelediğimiz nüshada küy- fiili 14 kez; yan- fiili ise 5 kez kullanılmıştır.

I.2. öt- / keç- “geçmek” denk çifti

	keç-	öt-
Köktürkçe	keç- KT.G.4	
Eski Uygurca	käç- EUTS.69	öt- EUTS.103
Karahanlı Türkçesi	keç- DLT.II.5	öt- DLT.382
Harezmi Türkçesi	keç- NF.426.14	öt- NF.30.2
Çağatay Türkçesi	kêç- DH.231.7	öt- DH.286.5
Kıpçak Türkçesi	keç- KTS.135	öt- KTS.212

Kökşetav nüshasında “geçmek” anlamında hem keç- hem de öt- fiili kullanılmıştır. 1/3’ünü incelediğimiz nüshada keç- fiili 7 kez; öt- fiili ise 11 kez kullanılmıştır. keç- fiilinin “ömür geçmek, gün geçmek” anlamlarıyla Oğuz grubu Türk lehçeleri tarafından tercih edildiği bilinmektedir.

I.3. tel- / teş- “delmek” denk çifti

	têş-	tel-
Köktürkçe		tel- KT.D.22
Eski Uygurca		tel- U.II.76
Karahanlı Türkçesi	têş- KB.I.4099	tel- DLT.II.22
Harezmi Türkçesi	têş- NF.303.14	têl- Kutb.177.9
Çağatay Türkçesi	têş- DH.268.11	têl- San.198v.9
Kıpçak Türkçesi	têş- KTS.272	tel- KTS.269

Kökşetav nüshasında “delmek” anlamında bir yerde teş- fiili kullanılırken H. Bice'nin Dîvân-ı Hikmet isimli çalışmasında aynı yerde tel- fiili kullanılmıştır. teş- / tel- denk çiftlerinden tel- fiili daha eskidir ve Köktürkçe döneminden beri kullanılmaktadır. teş- fiili, Oğuz grubu Türk lehçelerinden Türkçe, Azerbaycanca ve Türkmencede de kullanılmaktadır (Clauson, 1972: 559).

I.4. yavuk / yakın “yakın” denk çifti

	yakın	yavuk
Köktürkçe		
Eski Uygurca	yakın EUTS.183	
Karahanlı Türkçesi	yakın DLT.663	
Harezmi Türkçesi	yakın NF.39.14	yavuk NF.20.14 “yakın, eş dost”
Çağatay Türkçesi	yakın DH.267.10	
Kıpçak Türkçesi	yakın KTS.307	yavuk KTS.315 “yakın, hısım”

Kökşetav nüshasında “yakın” anlamında bir yerde yakın kelimesi kullanılırken Hayati Bice'nin Dîvân-ı Hikmet çalışmasında aynı yerde yavuk kelimesi kullanılmıştır. Görüldüğü üzere yakın / yavuk denk çiftlerinden yakın kelimesi daha eskidir ve Eski Uygurca döneminden beri kullanılmaktadır.

Ayrıca Kökşetav nüshasında “taraf” anlamında 2 kez *yan* (H. Bice'nin Dîvân-ı Hikmet çalışmasında 1 kez “yan”; 1 kez “yak”); “arka” anlamında 1 kez *art* (H. Bice'nin çalışmasında “arka”); “sonra” anlamında 5 kez *soñra* (H. Bice'nin çalışmasında 4 kez “soñra”; 1 kez “keyin”); “bütün, hep, tüm” anlamında 5 kez *cümle*; 2 kez *barça* (H. Bice'nin çalışmasında 6 kez “cümle”; 1 kez “barça”) kelimeleri kullanılmıştır.

II. Kökşetav Nüshasının İmla ve Gramer Özellikleri

Bu bölümde tıpkıbasım metnin 1/3'ü esas alınarak Kökşetav nüshasını diğer nüshalardan ayıran imla ve gramer özellikleri üzerinde durulmuştur. Bir önceki yazımızda *kapalı e (è), yönelme hâli, vasıta hâli, ek-fülin şimdiki-geniş zaman III. teklik şahıs olumsuz çekimi* konularına değinmiştik (bk. Petek; Dağıstan, 2016: 214-216). Bu yazımızda ise gramer özelliklerine yeni eklemeler yapılarak mevcut nüshanın en eski nüsha olduğu savı güçlendirilecektir:

II.1. Kapalı e (è): Türkçe’de kapalı e (è) dediğimiz dokuzuncu bir ünlünün varlığı Türkologlar arasında tartışma konusu olmuştur. Ancak son zamanlarda Türkçe’nin tarihî metinlerinde kapalı e (è) ünlüsünün olduğu konusunda yaygın görüşler vardır. Kapalı e (è) sesi Türk dilinin Eski Türkçeden günümüze kadarki uzun dönemleri boyunca hep dokuzuncu ünlü olarak var olmuştur. Bu ses Türkçe kelimelerin ilk hecesinde yer alır (Argunşah, 2014: 77). Bizim metnimizde de kapalı e (è) ünlüsü bulunmaktadır ve bir imla özelliği olarak bu ses genellikle ^ا (elif) ve ^ی (ye) harfleri ile gösterilmektedir. Ancak Arap harfleri ile kaleme alınan tarihî dönem metinlerinden yola çıkarak bu iki harf ile işaret edilmeyen kapalı e (è) ünlüsünü bünyesinde bulunduran kelimelerin olduğunu da söyleyebiliriz. Dîvân-ı Hikmet’in Kökşetav nüshasında: دیدی dèdi (K. 286, 8), دیدی yèdi (K. 286, 9), ایلادی èyledi (K. 286, 10), کیلکاج kèlgeç (K. 281, 6), ایرمسس èrmes (K. 279, 8, 9, 10), ایلکنک èlkiñ (K. 277, 3) vs.

II.2. Ünsüz Uyumu

Çağatay Türkçesinde tam bir ünsüz uyumundan bahsedemeyiz. Kimi eklerin kalıplaşmış imlaları sebebiyle bu uyum bozulmaktadır. Kimi ekler sürekli tonsuz ünsüzle gelerek tonlu ünsüzle biten kelime tabanlarında uyumu bozmaktadır (Argunşah, 2014: 87). Ancak Kökşetav nüshasında 4 yerde, Kazan ve Taşkend nüshalarından istifade eden Bice’nin çalışmasından farklı olarak eklerin ünsüz uyumuna girdiği görülmektedir: تاشقه taşqa (K. 281, 11), تارتقیل tartqıl (K. 252, 11), یاتیا yattı ya (K. 231, 6), ایتهك ittek (K. 229, 6).

II.3. Ünsüz Değişmeleri

II.3.1. /g/ > /k/ değişmesi (tonsuzlaşma)

(Çağatay Türkçesinde) +IIG sıfat yapma ekinin son ünsüzünün tonsuzlaşarak +IİK olduğu çokça örnek vardır (Argunşah, 2014: 93). Kökşetav nüshasında da bunun bir örneği vardır: اتلیق atlıq (K. 247, 2). Bice’nin çalışmasında ise aynı yerde ek, tonlu ünsüzle kullanılmıştır.

II.3.2. /k/ > /g/ değişmesi (tonlulaşma)

Çağatay Türkçesinde iki ünlü arasında tonsuz ünsüzler tonlulaşır. Ancak tonlulaşmanın olmadığı örnekler de vardır. Kökşetav nüshasında, iki yerde, iki ünlü arasındaki tonsuz ünlü tonlulaşmamıştır: اقاردی aqardı (K. 266, 2), فیرید ایتر feryad eter (K. 248, 9). Bice’nin çalışmasında, iki yerde de iki ünlü arasındaki tonsuz ünlüler tonlulaşmıştır.

II.3.3. /t-/ > /d-/ değişmesi (tonlulaşma)

Çağatay Türkçesinde kelime başındaki /t-/ sesleri korunmaktadır. Fakat metinlerde sık sık /d-/li örneklerle karşılaşmaktayız. Birçok kelimenin de ikili biçimleri vardır. Bu sesteki tonlulaşma Oğuz Türkçesinin etkisidir (Argunşah, 2014: 94). Kökşetav nüshasında bir yerde “demek” anlamında tè- fiili kullanılmıştır: تییü tèyü (K. 274: 4). Bice’nin çalışmasında ise fiil tonlu ünlüyle kullanılmıştır: deban.

II.4. İyelik Ekleri

Çağatay Türkçesinin önemli özelliklerinden birisi teklik 3. kişi iyelik ekinde sonra durum ekleri (+GA, +dA, +dIn, +çA) geldiğinde araya zamir n’si girmemesidir (Argunşah 2014: 119-120). Teklik 3. kişi iyelik eklerinden sonra zamir n’sinin yer aldığı örnekler de vardır. Bunlar Oğuz Türkçesi etkisidir (Argunşah, 2014: 120). Kökşetav nüshasında da 3. kişi iyelik ekinde sonra zamir n’sinin yer aldığı örnekler vardır:

Melâyıklar hemrâhı ‘arşnıñ üstinde kördüm (K. 250, 10).

Bice’nin çalışmasında 3. kişi iyelik ekinde sonra zamir n’si yer almamaktadır. İyelik ekinde sonra zamir n’sinin görüldüğü diğer örnekler şunlardır:

Tufraq bolup yer astında bolgan yaşşı (K. 261, 9)

Ƙara yüzlüğ maşşerde Ƙolın artında Ƙördüm (K. 248, 1)

II.5. Yönelme Hâli: Vokallerden sonra -ğa/-ge; sedalı konsonantlardan sonra umumiyetle -ğa/-ge, fakat b ve d'den sonra bazen de -ğa/-ke; sedasız konsonantlardan sonra umumiyetle -ğa/-ke, bazen de -ğa/-ge'dir (Eckmann, 2009: 71).

Kökşetav nüshasında: استیغه astığa “altına” (K. 286, 1), اوچکه “üçe” (K. 285, 5), تاشقه taşqa “taşa” (K. 281, 11) vs.

İyelik eklerinden sonra: -ğa/-ge, şiirde -ğa/-ge yanında -a/-e, üçüncü şahısta -na/-ne (Eckmann 2009: 71).

Kökşetav nüshasında: حضر تینکه hazretine “(senin) hazretine” (K. 282, 6).

Türkçe kökenli kelimelerde kalınlık-incelik uyumu vardır. (Çağatay Türkçesinde) Az da olsa yönelme, gelecek zaman, emir/istek teklik 2. kişi, şart çokluk 1. kişi, mastar vb. eklerde uyum dışı örneklere rastlanır. Uyum dışı örneklerde kalın ünlülü kimi Türkçe kelimeler ince ünlülü ekler alırlar (Argunşah 2014: 78). Dîvân-ı Hikmet'in Kökşetav nüshasında: نادانلارکا nādānlarğa (K. 282, 2), دانالارکا dānālarğa (K. 278, 4), راستکا rāstka (K. 238, 3), اولیاکا evliyāğa (K. 231, 7).

Uyum dışı kimi örneklerde ince ünlülü kelime tabanları kalın ünlülü ekler alır. Kökşetav nüshasında: تیلغه tilğa (K. 238, 4).

II.6. Vasıta Hâli: Eski Türkçede vasıta hâli eki “+n” idi. Bu ek kullanımdan düştükten sonra ile, birle edatları bu görevde kullanılmıştır. Bazen “+n” eki vasıta hâli yerine kullanılan “ile” edatından sonra gelerek ek yığılması dediğimiz durumu meydana getirmektedir. Çağatay Türkçesinde asıl vasıta hâli eki “+n”dir. “ile” edatından kalıplaşan “+le, +la” eki de nadiren kullanılmaktadır. Çağatay Türkçesinde vasıta hâli eki görevinde kullanılan “bile, bilen, birle, birlen, ilen” şekilleri de vardır.

Kökşetav nüshasında arka arkaya iki satırda vasıta hâli görevinde hem birle hem de birlen yapıları kullanılmıştır:

Essiz Manşür hārлік birle boldı eda

Bir söz birlen yārānlardın boldı cüdā (K. 279: 4, 5).

Kazan ve Taşkent nüshalarından istifade eden Hayati Bice'nin çalışmasında ise aynı satırlarda sadece birle yapısının kullanıldığı görülmektedir (bk. Bice, 1993: 23).

II.7. Hâl Eklerinin İşlevleri

Çağatay Türkçesinde hâl eklerinin birbirinin yerine kullanıldığı durumlar da vardır. +n ve +nI belirtme durumu eki, ilgi durumu ekinin işlevinde kullanılır. Kökşetav nüshasında belirtme durumunun ilgi durumu eki işlevinde kullanıldığı bir örnek vardır:

Vücūdımın ‘azāzilni pak Ƙaçurdı (K. 269, 2)

Kazan ve Taşkent nüshalarından istifade eden Bice'nin çalışmasında ise aynı satırda ilgi durumu eki kullanılmıştır.

II.8. Ek-fiiller

Fiillerin birleşik çekimleri (hikâye, rivayet ve şart) ér- fiiliyle yapılmaktadır. Asıl ek-fiil ér- olmakla birlikte bazı kullanımlarda /r/ ünsüzünün düştüğü görülür (Argunşah, 2014: 181).

II.8.1. ek-fiil + görülen geçmiş zaman:

Dîvân-ı Hikmet'in Kökşetav nüshasında 1 kez ek-fiil + görülen geçmiş zaman yapısı tespit edilmiştir. Ek-fiilin /r/ ünsüzü henüz düşmemiştir:

Yoldın azğan gümrāh érdim yolğa saldı (K. 259: 3)

II.8.2. ek-fiil + şimdiki-geiş zaman (olumsuz çekim):

Dîvân-ı Hikmet'in Kökşetav nüshasında 8 kez ek-fiil + şimdiki-geniş zaman (olumsuz çekim) yapısı tespit edilmiştir. Bu yapılardan 4 tanesinde ek-fiilin /r/ ünsüzü düşmemiştir:

Şâh Manşürnî Ene'l-Hakıki bicâ ermes
Yolın tapқан bizge oħşaş gümrâh ermes
... nâcinsler bu sözlerge ... ermes (K. 279: 8, 9, 10)
Hâcet ermes aşıklarğa köp ü azı (K. 242: 3)

Görüldüğü üzere Çağatay Türkçesinde ek-fiilin şimdiki-geniş zaman III. teklik şahıs olumsuz çekimi è(r)mes/ èmes yapılarıyla karşılanmaktadır. Ancak, ermes yapısı daha arkaik bir unsurdur ve Kökşetav nüshasında da bu şekildedir.

II.8.3. ek-fiil + şart:

Dîvân-ı Hikmet'in Kökşetav nüshasında 1 kez ek-fiil + şart yapısı tespit edilmiştir. Ek fiilin /r/ ünsüzü henüz düşmemiştir:

'Âkil erseñ ğanîmetdür senge bu dem (K. 251: 1)

II.9. Soru Eki

Çağatay Türkçesinde isimlere (ve fiillere) gelen soru eki daima yuvarlak ünlüdür (Argunşah, 2014: 129). Kökşetav nüshasında da soru eki yuvarlak ünlüdür:

Ümmet bolsañ eşitip yerge kirmes musen
Muştafağa cānîñ fedâ kılmaz musen
Cān ne bolğay imānîñni bermes musen (K. 251: 8, 9, 10)
Bice'nin çalışmasında ise soru eki düz ünlüdür.

III. Kökşetav Nüshasında Kazak Dili Hususiyetleri

K. Eraslan, Dîvân-ı Hikmet'in Taşkend yazmasında Özbek dili hususiyetlerinin, Kazan baskılarında ise Kazan Tatarcası hususiyetlerinin göze çarptığını dile getirmiştir (Eraslan, 1983: 45). Biz de bu bölümde Kökşetav nüshasındaki Kazak dili hususiyetleri üzerinde duracağız.

III.1. Ünsüzlerde Düzensiz Ses Değişmeleri (ğ > ğ)

Söz başında ve söz içinde, Arapça asıllı sözcüklerde bulunan ancak Türk lehçelerinin hiçbirinde bulunmayan ğ ayın sesi, arka damak ünsüzü olan ğ ünsüzüne dönüşür. Kökşetav nüshasında da bunun bir örneği görülmektedir: اسماعیل İsmâğıl (K. 259, 8).

III.2. Ünsüz Düşmesi (h > Ø)

Türkçede zaten bulunmayan, alıntı sözlerdeki gırtlak ünsüzü h'nin düşürülmesi olayıdır. Bu sesin, bütün Türk lehçelerindeki gibi Kazak Türkçesinde de bulunmaması, h'nin bir şekilde bertaraf edilmesi ihtiyacını gündeme getirmektedir (Koç ve diğerleri, 2004: 121). Kökşetav nüshasında da 4 örnekte Arapça asıllı kelimelerin sonundaki h'nin düştüğü görülmektedir: گوا güva (K. 279, 6) (Ar. güvâh), تبا teba (K. 266, 3) (Ar. tebâh), كنا güna (K. 266, 4) (Ar. günâh), فنا fena (K. 256, 3) (Ar. penâh).

III.3. Bil- Fiilinin Fonksiyonu

Kazak dilinde *bil-* fiili “1. bilmek, anlamak, öğrenmek 2. tanımak” anlamlarında kullanılmaktadır (Koç ve diğerleri, 2003: 103). Çağdaş Kazakçada “anlamak” anlamında aktif olarak *tüsin-* fiili kullanılmaktadır. Ancak *bil-* fiili bazı durumlarda, bilinen geçmiş zamanın olumsuz çekimiyle kullanıldığında “anlamadım” anlamını vermektedir. Kökşetav nüshasında bunun bir örneği tespit edilmiştir:

“Men *bilmedim* Allah özi kıldı dostlar” (K. 265, 2).

Aynı satır, Bice'nin çalışmasında şu şekilde yer almaktadır:

“Aklım ketip bi-hûş bolup kaldım dostlar”

SONUÇ

Dîvân-ı Hikmet'in Kökşetav nüshası; söz varlığı, imlâ ve gramer özellikleri, sınırlı da olsa bünyesinde barındırdığı Kazak dili hususiyetleri ile diğer nüshalardan ayrılmaktadır. Bir önceki yazımızda Kökşetav nüshasının toplam 59 hikmetten ibaret olduğunu belirtmiştik. Diğer nüshalarla karşılaştırıldığında hacimce daha küçük olmasına rağmen hikmetlerin bünyesindeki eskicil unsurlar, nüshanın mevcut nüshalar arasındaki en eski nüsha olduğunu kanıtlamaya yeterlidir.

Üç bölümden oluşan yazımızın birinci bölümünde “Kökşetav nüshasının söz varlığı ve ikili kullanımlar” konusuna değinilmiştir. Kökşetav nüshasında, bugün farklı lehçelerin karakteristiği olan bazı kelimelerin “denk çiftler” hâlinde, birlikte kullanıldığı tespit edilmiştir. Denk çiftlerden dört tanesinin tarihî Türk lehçelerinin hangi dönemlerinden itibaren kullanıldığı tablolar hâlinde gösterilmiştir.

İkinci bölümde söz konusu nüshanın imla ve gramer özellikleri 9 başlık altında ele alınmıştır. Bir önceki yazımızda, diğer nüshalarla karşılaştırıldığında nüshadaki bazı hikmetlerin sırasının karışık olduğu ve anlamlı bir bütün oluşturmadığı; söz varlığı, öğelerin dizilişi ve eklerin kullanımı açısından da farklılıklar olduğunu belirtmiş; kapalı e (è), yönelme hâli, vasıta hâli, ek-fiilin şimdiki-geniş zaman III. teklik şahıs olumsuz çekimi konularına değinmiştik (bkz. Petek; Dağıstan 2016: 214-216). Bu yazımızda ise ünsüz uyumu, ünsüz değişimleri, iyelik ekleri, hâl eklerinin işlevleri, soru eki gibi yeni konular ele alınmıştır. Kökşetav nüshasında 4 yerde, Kazan ve Taşkend nüshalarından istifade eden Bice'nin çalışmasından farklı olarak bazı eklerin ünsüz uyumuna girdiği görülmüştür. Çağatay Türkçesinin önemli özelliklerinden birisi teklik 3. kişi iyelik ekinde sonra durum ekleri geldiğinde araya zamir n'sinin girmemesidir. Kökşetav nüshasında 3. kişi iyelik ekinde sonra zamir n'sinin yer aldığı örnekler vardır. Bu Oğuzcanın Çağataycaya etkisidir. Çağatay Türkçesinde hâl eklerinin birbirinin yerine kullanıldığı durumlar da vardır. +nI belirtme durumu eki, Kökşetav nüshasında bir örnekte ilgi durumu eki işlevinde kullanılmıştır. Ek-fiilin şimdiki-geniş zaman çekiminin yanı sıra ek-fiil + görülen geçmiş zaman ve ek fiil + şart yapıları incelenmiş; Kökşetav nüshasında ər- yardımcı fiilinin /r/ sesini yitirmeden kullanıldığı örnekler tespit edilmiştir. Çağatay Türkçesinde isimlere (ve fiillere) gelen soru eki daima yuvarlak ünlüdür. Bice'nin çalışmasında soru ekinin düz ünlülü olduğu görülürken Kökşetav nüshasında soru eki yuvarlak ünlüdür. Bütün bu özellikleriyle nüshanın tipik bir Çağatay Türkçesi eseri olduğu anlaşılmaktadır. Ancak edebî Çağatay dilinden ayrılan bazı imlâ özellikleri de görülmektedir.

Yazımızın son bölümü olan üçüncü bölümde, edebî Çağatay dilinden ayrılan, nüshada tespit edilen Kazak dili hususiyetleri üzerinde durulmuştur. Kazak Türkçesinde, Arapça asıllı sözcüklerde söz başında ve söz içinde bulunan ǵ ayın sesi, arka damak ünsüzü olan ğ ünsüzüne dönüşür. Kökşetav nüshasında da bunun bir örneği görülmektedir. Ayrıca Arapça asıllı sözcüklerin sonunda bulunan /-h/ sesinin Kökşetav nüshasında 4 örnekte, Kazak Türkçesinde olduğu gibi, düştüğü görülmektedir. Sadece bu iki örnek bile Kökşetav nüshasına Kazak dilinin tesir ettiğini göstermektedir.

AKADEMİK BAKIŞ DERGİSİ

Sayı: 63 Eylül – Ekim 2017

Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi

ISSN:1694-528X Calal-Abad Uluslararası Üniversitesi,

Türk Dünyası Kırgız – Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü

Calal-Abad – KIRGIZİSTAN

<http://www.akademikbakis.org>

Kısaltmalar

DH	: Dîvân-ı Hikmet (Kökşetav Nüshası)	KTS	: Kıpçak Türkçesi Sözlüğü
DLT	: Dîvânü Lugâti't-Türk	Kutb.	: Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i
EUTS	: Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü	NF	: Nehcü'l-Ferâdis
K	: Kökşetav Nüshası	Sang.	: Sanglâh Lugati
KT.G.	: Kültigin (Güney yüzü)	U	: Uigurica

Kaynakça

- ARAT, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig I (Metin)*, 2. Baskı, Ankara: TDK.
- ARGUNŞAH, M. (2014). *Çağatay Türkçesi*. 3. Baskı, İstanbul: Kesit Yayınları.
- AYAN, Hüseyin (1997), Bir Şiir Mecmuasında Ahmed Yesevî, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 3, s. 79-84.
- BİCE, H. (1993). *Divan-ı Hikmet*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- CAFEROĞLU, A. (1993). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Enderun Kitabevi, 3. Baskı, İstanbul.
- CLAUSON, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press.
- ECKMANN, J. (2009). *Çağatayca El Kitabı*, Çev.: Prof. Dr. Günay Karaağaç, 4. Basım, İstanbul.
- ECKMANN, J. (2014). *Nehcü'l-Ferâdis*, Yayımlayanlar: Semih Tezcan, Hamza Zülfikar. Ankara: TDK.
- ERASLAN, K. (1983). *Divân-ı Hikmet'ten Seçmeler*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, Ankara.
- ERASLAN, K. (1989). Ahmed Yesevi, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, 2. Cilt, Ankara.
- GÜLSEVİN, G. (2007). Kutadgu Bilig'in Dilinde Lehçelerin Özellikleri: Denk Çiftler. *Turkish Studies, Volume 2/2 (İlkbahar)*, s. 276-299.
- KOÇ, K. Oğuz, D. (2004). *Kazak Türkçesi Grameri*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- KOÇ, K. Bayniyazov, A. Başkapan, V. (2003). *Kazak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Akçağ.
- KÖPRÜLÜ, M. F. (1978). Ahmed Yesevî. *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: MEB Yayını.
- KÖPRÜLÜ, M. F. (1993). *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 8. Baskı, Ankara.
- NURAHMETULI, İ. (2016). *Koja Ahmet Yasaviy Divani Hikmet Kökşetav Nuskası*. Astana: Regis-CT Poligraf.
- NURAHMETULI, İ. (2016). Koja Ahmet Yasaviy Hikmetleriniñ Kökşetav Nuskası Jäne Onıñ Avdarılıvı Hakkında, *Koja Ahmet Yasaviy Murası: Mañızdılgı, Siypatı Jäne Giybratı, Aymakaralık Gılmıy Konferentsiya Materiyaldarı*, Kökşetav, s. 4-8.
- PETEK, E. Dağıstan, S. (2017). Dîvân-ı Hikmet'in Yeni Bir Nüshası: Kökşetav Nüshası, *TDK Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 43, s. 207-233.
- TEKİN, T. (2006). *Orhon Yazıtları*. Ankara: TDK.
- TOPARLI, R. Vural, H. Karaatlı R. (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- YENİTERZİ, E. (1997). Ahmed-i Yesevî'den Öğütler. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 3, s. 71-78.